

УДК 364(477)

Ханстантинов В.О., Миколаївський державний аграрний університет

Ханстантинов Віталій Олександрович, 1953 року народження. Здобував освіту в вищих навчальних закладах Києва, Праги, Москви. З 1992 року – кандидат філософських наук, з 1996 року – доцент. Працює в Миколаївському державному аграрному університеті завідувачем кафедри соціально-економічних наук. Є автором понад 30 наукових, методичних праць із актуальних проблем соціального розвитку українського суспільства.

Концептуальні засади соціальної роботи в сучасному українському суспільстві

У статті автор аналізує актуальні проблеми становлення соціальної роботи як галузі наукового знання. Розглядаються головні концептуальні засади і загальні моделі її, що розроблені західними фахівцями. Зроблено спробу визначити концепцію соціального служіння як найбільш прийнятну для умов українського суспільства. Висвітлені деякі її риси.

The article is devoted to some problems of social work. The main general concepts of social work in Western countries are considered. The author offers a social service concept to this society as it meets the situation here.

СЕРЕД суспільних феноменів новітнього часу помітна роль належить інституціоналізованій соціальній роботі. Вона є, з одного боку, практичною діяльністю насамперед державних, а також недержавних установ, спрямованою на захист соціально слабких груп населення, а з іншого боку – міждисциплінарною гуманітарною наукою з властивими їй концепціями, принципами, методами пізнання, які були напрацьовані вченими Заходу, де вона виникла як особливого роду теоретичне знання, де нагромаджений значний практичний досвід за майже столітній період її існування.

Становлення соціальної роботи як окремого наукового знання у нас відбулось у пострадянський час, і цей процес активно триває й сьогодні.

Як правило, вітчизняними фахівцями запозичуються теоретико-методологічні, понятійно-категоріальні, методико-практичні доробки західних колег. Ми вважаємо, що такий підхід не завжди є виправданим, оскільки, як уявляється, він не корелює адекватно з нашими реаліями і може за умов некритичного впровадження у практику соціального захисту населення дезорієнтувати частину клієнтів. Пропонуються, наприклад, такі назви професій соціальних працівників, як “адвокат” або “вчитель” [1],

що звичайно не співпадає з усталеним у нас їхнім змістом.

У якості основних теоретичних моделей соціальної роботи прийнято називати такі дві:

1. Соціально орієнтовану модель. Вона наголошує на допомозі з боку держави, профспілок, органів соціального захисту у забезпеченні права на працю, відпочинок, медичне обслуговування, матеріальну підтримку у разі безробіття і т.п. Такий підхід з тими чи іншими відмінностями запроваджений у практику соціальної роботи західноєвропейських країн.

2. Психологічно орієнтовану модель. Вона суцільно заснована на оптимізації власних зусиль клієнтів у подоланні кризової ситуації. Ця модель базується на відомих ідеях гуманістичної психології, зокрема, на тому, що людина цінує найбільш те, чого досягає власними зусиллями, і тому зосереджується у напрямку самоактуалізації особистості. Такий підхід впроваджений насамперед соціальними службами США.

Слід зазначити, що обидві моделі виходять із пріоритету особистості, базуються на принципі індивідуалізму та праві особистості і її можливості самій розв’язувати життєві негаразди, на шляху до чого їй надають допомогу соціальні працівники. Гадаємо, що такий підхід є зрозумілим і справедливим за умов розвинутого західного суспільства, де сформувалось і функціонує досить успішно громадянське суспільство,

одним із базових принципів якого виступає індивідуальна свобода, а наріжним каменем у конструкції – особистість. Закономірним є тому погляд на призначення суспільних інститутів, у тому числі системи соціального захисту, не у бік патерналістського опікування і керування людиною, а в першу чергу – у бік створення умов для її самоактуалізації і реалізації нею її специфічних інтересів.

Зазначений вище підхід щодо концептуальних засад поділяється українськими дослідниками цієї проблеми, який вони фактично екстраполюють і на наші реалії. Так, Г. Попович у якості фундаментальних підвалин в організації соціальної роботи називає “права людини” [2], Дж. Лукас і О. Василенко вихідними принципами вважають такі, як “людина – передусім”, “повага до особистості”, “право на самовизначення” [3].

С. Толстоухова заперечує “звичайний усталений споживацький підхід до надання соціальних послуг” і підкреслює, що “час вимагає інших підходів, основними принципами яких мають стати повага до особистості, її наснаження на дію, сприяння активізації її власних зусиль на самодопомогу і допомогу іншим” [4].

Наголос на особистості та принципі наснаження її на дію, на самоактуалізації як вихідному елементу у конструюванні системи соціальної роботи є виправданим з точки зору примата загальнолюдських цінностей суспільства сучасного типу і повинен втілюватись у вітчизняну теорію і практику соціальної роботи, але поступово, в тій мірі, у якій розростається тканина громадянського суспільства. Він має гармонійно поєднуватись з усталеними поглядами, традиціями, стереотипними уявленнями, відповідати народній ментальності й психології, аби уникнути розриву між теоретичними задумками і реаліями безпосередньої життєвої практики.

Актуальність розробки власних, адаптованих до наших умов підвалин соціальної розробки є очевидною і для серйозних західних фахівців. Так, англійський дослідник Малколм Пейн справедливо зазначає, що ціннісна і культурна база різних суспільств може бути несумісною з установками, що діють у межах соціальної роботи на Заході, і доходить висновку, що в незахідних країнах традиційні цінності сім’ї: колективізму, духовності – можуть бути кращим підгун-

тям для організації соціальної роботи, ніж індивідуалістичні моделі особистості і гуманізму [5].

Ясна річ, що сучасне українське суспільство не є традиційним східним, але воно також не є й типовим західним. Загальноприйнятим є визначення його як перехідного, внутрішньо суперечливого, такого, в якому співіснують, особливо на рівні суспільної психології і масової свідомості, елементи старого і нового. Такі прояви старого є (у термінах Е. Дюркгейма об’єктивними соціальними фактами, у яких відбиваються наші соціокультурні, ментальні особливості. Вони створюють особливу соціальну реальність, яку не можна, розкритикувавши, просто відкинути. Такі відмінності обов’язково потрібно враховувати в соціальній роботі, що буде однією із заповуток запобігти її можливій дисфункції.

Елементи старого, насамперед, усталені уявлення про необхідність саме патерналістського характеру відносин у системі “держава – громадянин”, “суспільство – особа” особливо відчутні у суспільній свідомості, поширені серед представників старшого покоління, малоосвічених, соціально пасивних людей. Цінності індивідуальної свободи, підприємливості, відповідальності за власну долю доволі часто сусідують з цінностями етатизму, колективізму тощо. Розмитими і невизначеними у якості суспільних ідеалів є загальні уявлення про благо і про необхідне, що у першу чергу властиво молоді.

Не варто забувати також про такі прикриті перешкоди на шляху до самоактуалізації особи, як недостатня захищеність її перед державною владою, корупція, відверта байдужість з боку чиновництва, нерозвиненість таких інституцій громадянського суспільства, як впливова громадська думка, дієвий профспілковий рух, у першу чергу, в сфері недержавної економіки і т.п. Негативно спрацьовує також, на наш погляд, доволі поширений низький рівень довіри людей до політики, органів влади, державних установ, про що постійно свідчать соціологічні опитування.

За таких умов у нас відбувається становлення цілепокладаючої суспільної людини, як бачимо, далеко не завжди у координатах індивідуалізму, свободи, плюралістичного вибору шляхів і способів самоактуалізації особистості, реалізації її інтересів на основі власних зусиль, ініціативи, відповідальнос-

ті перед собою і суспільством.

При розробці концептуальних засад соціальної роботи в методологічному плані цінною, на наш погляд, є думка, висловлена групою фахівців на чолі з професором Є.І. Холостовою [6]. Соціальна робота розглядається ними як міжсуб'єктна взаємодія соціального працівника і клієнта, кожен з яких має адаптуватися або трансформуватися. Підкреслюється, що пристосування індивіда до соціального середовища передбачає або усвідомлену ним самим необхідність змінюватись і пристосовуватись, або дії з боку середовища, які в особі агента адаптації (установа, орган, конкретний працівник) спонукають і примушують індивіда до адаптації.

Отже, проблема полягає у тому, чи адаптована соціальна робота сьогодні до специфіки клієнтів, чи здатні вони, адекватно реагуючи на зміни, пристосовуватися до соціального середовища? Чи створені необхідні механізми у суспільстві для взаємної адаптації та трансформації їх? Йдеться, зокрема, про нормативно-правові, організаційно-кадрові, матеріальні та інші механізми обліку, діагностування та вирішення проблем соціального захисту і підтримки усіх груп клієнтів. Важливо знати, чи справді спроможні соціально слабкі, незахищені верстви населення самостійно виходити із кризової ситуації, де опинились, шляхом трансформації зовнішніх об'єктивних можливостей (наданих законом прав, створених соціальними службами умов тощо) у внутрішні ресурси, які виступали б рушійними силами їхнього соціального просування?

Одним із показників взаємної адаптованості учасників соціальних дій в сфері соціального захисту і певною мірою – індикатором ефективності всієї системи соціального захисту – може бути співвідношення між офіційно зареєстрованою кількістю різних груп клієнтів і їхньою реальною кількістю, яка не потрапляє до офіційної статистики, але визначається, передусім, експертними оцінками, соціологічними спостереженнями і т.д. і про яку час від часу повідомляють засоби масової інформації. Стосовно таких груп клієнтів, як ВІЛ-інфіковані, наркозалежні, безробітні, таке співвідношення коливається у межах від 1:5 до 1:10. Така ж тенденція властива й для безпритульних, у тому числі дітей тощо.

Зазначені розбіжності є свідченням об'єктивного протиріччя між новим ста-

ном соціального середовища, що базується на конкуренції у всіх галузях суспільного буття і неготовністю (соціальною, моральною, психологічною) слабких груп населення діяти самодіяльно, наполегливо реалізувати свої потенційні можливості і знаходити нові. Розв'язання цього протиріччя викликає необхідність у розробці таких моделей організації соціальної роботи, які були б співзвучні характеру соціальних якостей клієнтів, відповідали б їхнім звичкам, стереотипам, актуальним очікуванням суспільства.

В концептуальному плані у якості моделі організації соціальної роботи в сучасному українському суспільстві можна запропонувати соціальне служіння. Воно співзвучно світоглядно-ціннісній свідомості нашої культури, типовим для українства соціопсихічним характеристикам, де домінує чуттєвість над холодним розсудком і волею, де національна психіка розвивалась у бік м'якості, поступливості [7].

Соціальне служіння виступає базовим інтегральним принципом, який здатен окреслити контури життєвого простору і часу, визначити ціннісно-сміслові координати багатоманітних контактів у системі “державна (соціальні служби)” – “суспільство” – “особа (клієнт)”, усі учасники яких пов'язуються міцним ланцюгом взаємних зобов'язань, прав, вимог щодо стандарту соціальної дії, за межі якого не можна виходити.

Соціальне служіння можна розглядати (у термінах М. Вебера) як усвідомлену, орієнтовану на інших цілепокладаючу і ціннісно-раціональну дію, яка здійснюється носіями певних соціальних статусів (“соціальний працівник”, “клієнт”), змістом якої виступає задоволення суспільно значущих потреб та інтересів клієнтів згідно з прийнятими у суспільстві нормами заради підтримання необхідного рівня консолідації його як єдиного цілого.

Соціальне служіння покликане більш дієво, в організованих формах, з огляду не лише на цінності альтруїзму, але й на підставі нормативно оформленої суспільної вимоги перешкоджати поширенню соціальної деградації, психології утриманства, настроям закинутості і призабутості і пов'язаних з ними безвідповідальності, байдужості, пасивного очікування змін на краще.

Гадаємо, що соціальне служіння може більш повно реалізувати діалектичний характер соціальної роботи в цілому, на що

звернула увагу Л.М. Дмитрова, і який полягає, з одного боку, в гуманістичному призначенні її (надати допомогу нужденному), а з іншого – в соціальному, прагматичному, а саме – в нейтралізації негативних явищ, зменшенні соціальної напруги, сприянні інтеграції суспільства [8].

Філософський аналіз соціального служіння дозволяє вказати на його безпосередній зв'язок з принципом людиномірності світу, зокрема соціального. Суспільство, держава, індивіди не протиставлені одне одному, особистість не відчуває свою відчуженість. Навпаки, спосіб її існування, мрії, суб'єктивні можливості співвіднесені з суспільством, включені як частина до соціального цілого. Вони за одними й тими ж принципами функціонують в спільному контексті соціального буття.

Виходячи з прийнятого розуміння соціології – як науки про людські проблеми і технології їх вирішення, соціальне служіння можна розглядати як різновид соціально орієнтованої моделі соціальної роботи, який відповідає специфічному стану сучасного українського суспільства, прагне адекватно враховувати характер проблем і особливості технології розв'язання їх в наших умовах. Соціальне служіння передбачає наголос в існуючих правових, організаційних та інших механізмах соціального захисту населення в Україні на більшій, а головне – спонукаючій ролі держави, на обов'язковості як принципі взаємин між клієнтом і соціальною службою, на дотриманні суспільно прийнятих стандартів переживання людиною соціальної проблеми і способах її вирішення, на відповідальності сторін за кінцеві результати їхніх зусиль.

Література

1. Тетерский С.В. Введение в социальную работу: Учебное пособие. – М., 2001. – С. 27.
2. Попович Г. Соціальна робота і міждисциплінарне співробітництво // Соціальна політика і соціальна робота. – 2001. – № 1. – С. 51.
3. Лукас Дж., Василенко О. Етнічні принципи та цінності соціальної роботи // Соціальна робота в Україні: перші кроки. – К., 2000. – С. 36-44.
4. Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2003. – № 1. – С. 4.
5. Пейн Малколм. Сучасна теорія соціальної роботи / Пер. з англ. – К., 2000. – С. 9.
6. Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. проф. Е.И. Холостовой. – М., 2001. – С. 15.
7. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Редкол.: Ю.І. Римаренко та ін. – К., 1996. – С. 138-139, 163.
8. Дмитрова Л.М. Соціальна робота: логіка розвитку // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2003. – № 1. – С. 6.
9. Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. П.Д. Павленок. – М., 2001. – С. 7.

Специфіка соціального служіння проявляється у тому, що воно вказує загальний орієнтир діям соціальних працівників, не деталізуючи кожен їхній крок. Помічено, що комунікація між людьми містить більш істотну інформацію, ніж та, що виражена вербально. У зв'язку з цим завжди є приховане фонове значення комунікації, тобто смислів мовчазних дій, які усвідомлюються учасниками комунікації. Ці неформалізовані участі людського "Я" в долі іншої людини, що спираються на розуміння їхньої суспільної значимості, дозволятимуть більш плідно виконувати функцію допомоги клієнту, наснаження його на дію, навіть за несприятливих умов.

З іншого боку, завдання знайти своє достойне місце у суспільстві (за концепцією соціального служіння) не можна розглядати виключно як приватну справу клієнта. До цього причетне усе суспільство, всі його інституції, які мають заохочувати і сприяти індивідам у вирішенні життєвих проблем, а у разі необхідності – вживати конкретних санкцій щодо них для виправлення ситуації.

Соціальне служіння можна розглядати також як наповнену відповідним змістом процесуально-діяльнісну складову положення статті Конституції України про соціальний характер Української держави.

Запропоновані нами ідеї щодо підвалин соціальної роботи у сучасному українському суспільстві не є остаточними висновками і потребують, звичайно, подальшої розробки, обговорення з боку колег. Адже, як справедливо зазначає П.Д. Павленок, становлення соціальної роботи як науки ще триває і тому "різні погляди є лише попередніми міркуваннями" [9].